УДК 904.5:572.087.5(477.82)

Юрій Долженко, Олексій Златогорський

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ XIV–XV СТ. З РОЗКОПОК У С. РАТНІВ

У статті проаналізовано останки людей, похованих у с. Ратнів у XIV–XV ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів даної вибірки переважно з населенням Східної Європи XVI–XX ст. Визначено, що, згідно із даними краніометрії, простежується зв'язок чоловічої досліджуваної вибірки із такими групами, як Луцьк і Батурин. Жіноча група із Ратнева, за даними краніометрії, статистично близька до серії Середнього Подніпров'я – Жовнино. За дискретно-варіюючими ознаками, у яких чоловіки та жінки розглядалися разом, специфічними для досліджуваної вибірки виявилися порівняно низькі частоти надорбітних отворів, що вказує на західний вектор зв'язків цієї групи людей.

Ключові слова: краніологія, антропологія, історія, Ратнів, археологія.

Під час весняних розвідок 2015 р. працівниками державного підприємства «Волинські старожитності» виявлено поселення Ратнів-9. Пам'ятка знаходиться у північно-східній частині с. Ратнів на відстані за 240 м на захід від ставка та за 400 м на південь від русла р. Чорногузки. Географічні координати центру пам'ятки 50°40'49.78" пн. ш. та 25°11'36.39" сх. д. Пам'ятка займає південну частину пагорба з пологими схилами, який на півдні, південному заході та сході обмежений болотистою місцевістю. Ознак трун чи цвяхів зафіксовано не було. Враховуючи той факт, що поховання знаходилися нижче рівня знахідок литовсько-польської доби, можна припустити, що цвинтар функціонував приблизно у XIV–XV ст. Виявлено та ексгумовано 26 поховань. Усі вони являли собою безінвентарні ґрунтові тілопокладання з розміщенням тіла горілиць на глибині від 0,6 м – до 1 м від рівня виявлення: 21 кістяк орієнтований головами на захід (зі значними відхиленнями на південь); 4 кістяки орієнтовані головами на схід; 1 кістяк орієнтований головою на південь [14].

У 12 випадках вдалося прослідкувати положення рук. В одинадцяти похованнях руки були складені на животі померлого, права рука піднята вище, до району серця, ліва рука більш опущена до тазу, в одному випадку руки були паралельні тілу. Таким чином, можна говорити про безперервність заселення с. Ратнів, починаючи, з XV ст., можливо, навіть з XI ст., тоді як перша літописна згадка про населений пункт датується 1577 р. [14].

Історія антропологічного вивчення населення західних регіонів України козацького часу та сучасності започаткована ще В. Бушковичем [26] і продовжена В. Алексєєвим [1, с. 51, 331–332]. Дослідником опрацьовано і об'єднано в одну групу 17 чоловічих та 6 жіночих черепів західних українців XVIII–XIX ст. Деякі черепи з Волині досліджувалися і за етнічною краніоскопією О. Козінцевим. Вони увійшли до збірної серії українців [15, с. 9]. Вивчаючи територіальні варіації антропологічних особливостей у східнослов'янського населення XX ст., Т. Алексєєва відмітила, що на території Волині, правобережжі Дніпра, Волинського Полісся і Підляшшя виокремлюється більш широколиций варіант, ніж над Дніпром, на Лівобережжі, Прикарпатті та Закарпатті [3, с. 241]. Також, результати соматологічних досліджень вказують на те, що на Волині та Правобережному Поліссі збереглися архаїчні протоєвропейські риси, які, згідно із даними палеоантропології, були властиві дуже давній – мезолітичній та неолітичній – людності України [9; 17]. Одним із перших на це звернув увагу Ф. Вовк, зауваживши, що в північній смузі України «…заховалось старовинне населення країни» [7, с. 16]. Одонтологічні і дерматоглифічні дослідження українців Волинської та Рівненської областей провадив С. Сегеда [21, с. 202]. Антропологічний склад населення середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя вивчала Т. Рудич [19, с. 166–218]. У монографії дослідниці порівнюються матеріали з розкопок пізньосередньовічного могильника у Меджибожі (Поділля) [20, с. 214]. У 2014 р. вийшли дві статті по краніології Братської церкви та кафедрального собору у Луцьку автора даної роботи у співавторстві з краєзнавцями Луцька [5, с. 111–123].

Усього з території села досліджено 13 черепів та їх уламків (табл. 1), придатних для краніометрії (8 чоловічих і 5 жіночих). Статево-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у жіночому монастирі – церкві Святої Великомучениці Параскеви. Настоятель церкви – архімандрит Онуфрій з Ратнева. Виміри черепів здійснювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном вказувалася нумерація ознак, а назо-малярний та зиго-максилярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [2, с. 55; 30]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Л. Бакстона та Г. Моранта [27]. У таблицях лінійні розміри вказані в мм, кути – в градусах. Параметри позначені наступним чином: n – число випадків, м – середня арифметична величина, m

(м) – помилка середньої арифметичної, σ – середні квадратичні відхилення, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

Таблиця 1

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з ґрунтових поховань у села Ратнів (XIV–XV ст.)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	**n**	**σ**	**m(M)**	**ms**	**min.**	**max.**
1	Поздовжній діаметр	180,1	8	4,4	1,56	1,11	173,0	188,0
8	Поперечний діаметр	148,0	8	6,3	2,24	1,58	140,0	158,0
17	Висотний діаметр	136,4	8	4,4	1,54	1,09	130,0	144,0
5	Довжина основи черепу	101,5	8	3,1	1,08	0,76	97,0	106,0
9	Найменша ширина лоба	96,9	8	5,7	2,0	1,41	88,7	105,7
45	Виличний діаметр	137,1	8	5,5	1,95	1,38	130,5	146,4
40	Довжина основи обличчя	95,7	6	4,2	1,72	1,22	87,8	100,1
48	Верхня висота обличчя	66,4	7	4,4	1,67	1,18	60,1	73,0
47	Повна висота обличчя	120,3	4	10,1	5,07	3,59	109,5	134,0
43	Верхня ширина обличчя	106,8	7	5,4	2,06	1,46	99,7	116,0
46	Середня ширина обличчя	96,9	7	5,5	2,08	1,47	89,0	103,6
55	Висота носа	51,0	7	3,0	1,12	0,79	46,8	54,5
54	Ширина носа	24,3	7	1,3	0,48	0,34	21,8	25,9
51	Ширина орбіти	41,7	7	2,0	0,75	0,53	39,1	44,2
52	Висота орбіти	32,7	7	1,6	0,61	0,43	29,8	34,5
20	Вушна висота	118,9	6	4,1	1,65	1,17	115,2	125,2
SC (57)	Симотична ширина	7,7	5	1,8	0,80	0,57	5,0	10,0
SS	Симотична висота	3,6	5	0,9	0,40	0,28	2,0	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,6	5	1,5	0,67	0,48	17,0	21,0
MS	Максилофронтальна висота	7,0	5	1,3	0,57	0,40	5,0	8,2
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,6	5	1,1	0,51	0,36	22,0	25,0
DS	Дакріальна висота	12,7	5	1,2	0,54	0,38	11,0	14,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,8	5	1,5	0,66	0,47	-3,0	-7,0
32	∠ Кут профілю чола від nas.	89,4°	5	4,5	2,01	1,42	84,0°	93,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	78,4°	5	5,3	2,38	1,68	72,0°	86,0°
72	∠ Кут загально лицьовий	88,8°	6	2,8	1,14	0,80	85,0°	92,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	89,8°	5	2,9	1,32	0,93	85,0°	93,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	84,4°	5	1,1	0,51	0,36	83,0°	86,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	29,0°	5	3,5	1,55	1,10	24,0°	32,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	138,5°	7	5,1	1,91	1,35	133,5°	146,3°
∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	130,9°	7	4,3	1,61	1,14	124,0°	137,0°
10	Найбільша ширина чола	124,4	8	8,3	2,93	2,07	108,8	132,0
11	Ширина основи черепу	128,9	8	3,6	1,27	0,90	122,0	132,3
12	Ширина потилиці	111,7	8	5,6	1,98	1,40	103,0	119,0
24	Поперечна дуга	335,8	8	12,0	4,23	2,99	325,0	353,0
26	Лобна дуга	126,1	7	4,1	1,53	1,08	120,0	131,0
29	Лобна хорда	111,5	8	2,4	0,83	0,59	108,0	115,0
Sub. Nβ.	Висота вигину лоба	25,0	8	2,2	0,78	0,55	22,0	29,0
27	Тім'яна дуга	130,0	7	9,1	3,46	2,44	120,0	144,0
28	Потилична дуга	112,7	7	7,1	2,70	1,91	105,0	122,0
30	Тім'яна хорда	117,7	8	7,0	2,47	1,75	104,0	123,0

31	Потилична хорда	94,2	8	5,9	2,09	1,47	85,0	104,0
OS	Висота вигину потилиці	25,9	8	3,1	1,11	0,79	22,0	30,0
	Надперенісся	2,5	8	0,9	0,33	0,23	1,0	4,0
	Надбрівні дуги	1,9	8	0,4	0,13	0,09	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	2,0	7	0,6	0,22	0,15	1,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,4	8	0,9	0,32	0,23	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	4,0	6	0,9	0,37	0,26	3,0	4,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	525,6	8	10,0	3,54	2,50	513,0	539,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,2	8	3,9	1,39	0,99	76,6	87,8
17:1	Висотно-поздовжній	75,7	8	2,5	0,89	0,63	72,3	80,0
17:8	Висотно-поперечний	92,2	8	4,4	1,56	1,10	84,8	97,1
9:8	Лобно- поперечний	65,5	8	2,6	0,93	0,66	61,6	70,5
20:1	Висотно-поздовжній	65,7	6	2,6	1,07	0,76	61,8	69,5
20:8	Висотно-поперечний	80,1	6	2,8	1,16	0,82	75,5	83,4
10:8	Коронарно-поперечний	84,1	8	3,8	1,34	0,95	75,6	88,0
9:10	Широтний лобний	78,0	8	4,0	1,41	1,00	73,3	86,4
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,6	8	1,4	0,48	0,34	90,7	94,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,4	7	2,7	1,04	0,73	45,3	52,1
9:45	Лобно-виличний	70,7	8	2,8	1,01	0,71	65,8	74,6
10:45	Коронарно-виличний	90,8	8	3,9	1,38	0,98	82,6	95,6
40:5	Виступання обличчя	93,9	6	2,3	0,95	0,67	90,5	96,8
47:45	Загальний лицевий	89,2	4	4,5	2,24	1,58	83,9	94,7
48:45	Верхній лицевий	48,4	7	3,2	1,22	0,86	44,5	51,8
54:55	Носовий	47,8	7	2,7	1,03	0,72	43,9	51,6
DS:DC	Дакріальний	53,8	5	3,4	1,53	1,08	50,0	58,3
SS:SC	Симотичний	46,7	5	6,2	2,78	1,97	40,0	53,3
MS:MC	Максилофронтальний	35,8	5	4,9	2,20	1,56	29,4	41,4
52:51	Орбітний	78,5	7	5,1	1,93	1,36	72,2	86,3
63:62	Піднебінний	88,2	6	11,5	4,71	3,33	77,9	109,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,2	4	9,0	4,50	3,18	104,8	126,3

M – середня арифметична величина, **n** – число випадків, **σ** – середні квадратичні відхилення, **m (M)** – помилка стандартної квадратичної величини, **ms** – помилка стандартного квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г. Дебецем [2]. Визначення статі похованих провадилося за особливостями будови черепа та кісток посткраніального скелета, зокрема тазового відділу. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [24; 31].

Для характеристики краніологічної серії із Ратнева використовувалася методика, яка відноситься до однієї із галузей расознавства – етнічної краніоскопії, запропонована О. Козінцевим [15; 16]. При інтерпретації даних використані комп'ютерні програми, створені Б. та А. Козінцевими в 1993 р., а також А. Громовою у 1996 р. В основу краніологічної характеристики добірки покладені середні арифметичні розміри та індекси черепів, представлені в табл. 1–2.

Таблиця 2

Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтових поховань у села Ратнів (XIV–XV ст.)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	**n**	**σ**	**m(M)**	**ms**	**min.**	**max.**
1	Поздовжній діаметр	170,6	5	4,6	2,04	1,44	167,0	178,0
8	Поперечний діаметр	140,6	5	4,0	1,78	1,26	136,0	146,0
17	Висотний діаметр	133,0	4	3,8	1,91	1,35	130,0	135,0
5	Довжина основи черепу	94,4	4	2,3	1,14	0,81	91,5	97,0
9	Найменша ширина лоба	94,4	5	3,6	1,62	1,14	88,5	98,0
45	Виличний діаметр	125,8	5	5,1	2,29	1,62	118,5	131,6
40	Довжина основи обличчя	91,1	4	1,7	0,86	0,61	89,0	93,2
48	Верхня висота обличчя	64,1	5	5,2	2,31	1,63	59,3	72,2
47	Повна висота обличчя	112,4	5	9,1	4,05	2,87	105,7	128,0
43	Верхня ширина обличчя	99,9	5	3,5	1,59	1,12	94,8	103,0
46	Середня ширина обличчя	92,9	5	4,3	1,93	1,36	86,0	97,0
55	Висота носа	49,0	5	3,3	1,50	1,06	44,3	52,8
54	Ширина носа	23,3	5	1,9	0,85	0,60	21,0	25,3
51	Ширина орбіти	41,0	5	1,8	0,82	0,58	38,9	42,9
52	Висота орбіти	32,2	5	3,1	1,40	0,99	28,4	36,4
20	Вушна висота	116,3	4	3,2	1,59	1,13	112,1	119,4
SC (57)	Симотична ширина	8,1	5	2,8	1,24	0,88	4,0	11,5
SS	Симотична висота	4,2	5	1,3	0,58	0,41	2,0	5,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	18,4	5	1,4	0,64	0,45	16,2	20,0
MS	Максилофронтальна висота	7,8	5	0,8	0,37	0,26	7,0	9,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,5	5	2,4	1,10	0,77	19,0	25,0
DS	Дакріальна висота	13,2	5	1,4	0,65	0,46	11,1	15,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,8	4	1,3	0,63	0,44	-3,0	-6,0
32	∠ Кут профілю чола від nas.	91,0°	4	4,2	2,08	1,47	86,0°	96,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	84,8°	4	4,2	2,10	1,48	82,0°	91,0°
72	∠ Кут загально лицьовий	85,8°	4	1,5	0,75	0,53	85,0°	88,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	87,5°	4	1,3	0,65	0,46	86,0°	89,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	76,8°	4	6,6	3,28	2,32	71,0°	85,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	26,2°	5	6,1	2,71	1,92	19,0°	33,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	136,7°	5	5,1	2,30	1,63	128,0°	140,5°
∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	125,8°	5	3,2	1,44	1,02	121,0	129,0°
10	Найбільша ширина чола	119,5	5	3,8	1,70	1,20	114,7	125,0
11	Ширина основи черепу	120,4	4	3,0	1,52	1,07	117,5	123,0
12	Ширина потилиці	108,7	3	3,8	2,19	1,55	106,0	113,0
Sub. Nβ.	Висота вигину лоба	25,0	5	0,7	0,32	0,22	24,0	26,0
	Надперенісся	1,2	5	0,4	0,20	0,14	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,0	5	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний бугор	0	5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	Соскоподібний відросток	1,2	5	0,4	0,20	0,14	1,0	2,0
	Передньо-носова ость	4,0	5	0,7	0,32	0,22	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	496,3	4	9,2	4,59	3,25	486,0	504,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,4	5	2,6	1,16	0,82	80,3	86,9

17:1	Висотно-поздовжній	78,8	4	2,9	1,44	1,02	75,6	82,1
17:8	Висотно-поперечний	95,0	4	2,4	1,21	0,86	92,9	98,5
9:8	Лобно- поперечний	67,2	5	3,3	1,49	1,05	64,1	72,1
20:1	Висотно-поздовжній	68,9	4	1,8	0,89	0,63	66,7	71,0
20:8	Висотно-поперечний	83,1	4	1,9	0,93	0,66	81,3	85,1
10:8	Коронарно-поперечний	85,0	5	1,8	0,79	0,56	83,1	86,8
9:10	Широтний лобний	79,0	5	3,0	1,32	0,93	75,3	83,1
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	89,6	5	5,2	2,34	1,66	81,2	94,1
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,4	4	5,6	2,81	1,99	43,0	55,5
9:45	Лобно-виличний	75,1	5	4,4	1,95	1,38	69,1	79,4
10:45	Коронарно-виличний	95,2	5	6,7	3,01	2,13	89,5	105,5
40:5	Виступання обличчя	96,6	4	3,4	1,68	1,19	91,8	99,5
47:45	Загальний лицевий	89,5	5	8,7	3,89	2,75	82,6	104,1
48:45	Верхній лицевий	51,0	5	4,6	2,04	1,45	47,0	58,7
54:55	Носовий	47,7	5	4,0	1,80	1,27	41,9	52,2
DS:DC	Дакріальний	58,8	5	3,3	1,48	1,04	55,3	62,5
SS:SC	Симотичний	52,1	5	5,4	2,40	1,70	43,5	55,6
MS:MC	Максилофронтальний	42,3	5	3,3	1,46	1,03	36,8	45,0
52:51	Орбітний	78,6	5	7,5	3,36	2,38	67,0	85,7
63:62	Піднебінний	81,8	4	3,1	1,54	1,09	77,5	84,7
61:60	Щелепно-альвеолярний	117,4	4	11,4	5,70	4,03	105,1	129,4

Як вже зазначалося, чоловіча краніологічна серія включає 8 черепів XIV–XV ст. Середні дані за всіма ознаками розміщені у табл. 1. Вони і складають на сьогодні основу загальної краніологічної характеристики досліджуваного села. У цілому чоловіча серія добре збережена, але не репрезентативна. Розвиток м’язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті середньо. Соскоподібні відростки розвинуті добре (2,4 бали).

Серія характеризується помірною довжиною і великою шириною черепа і складається з трьох мезокранних та п’яти брахікранних черепів, у середньому за черепним індексом (82,2) вона брахікранна. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами велика. Висотний діаметр черепної коробки помірний, на межі з великими категоріями розмірів. За першим висотно-повздовжнім покажчиком вибірка нараховує п’ять високих (гіпсікранних) черепів і три середньо-високих (ортокранних). У середньому серія гіпсікранна. За другим висотно-поперечним індексом, чоловіча вибірка налічує три низьких (тайпенокранних) черепа та п’ять середніх (метріокранних) черепів. Загалом, за другим висотно-поперечним індексом, серія метріокранна, що свідчить про помірну в цілому висоту черепа в цій групі (табл. 1). Вушна висота знаходиться у межах великих розмірів.

Лобна кістка має помірну ширину у фронтальній та велику у дорсальній площині. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом [18, с. 99] потрапляє до малої категорії. Ширина потилиці помірна.

Виличний діаметр у середньому великий (137,1 мм), таким чином, обличчя широке, варіація його велика: від малих 130,5 мм – до дуже великих 146,4 мм розмірів. Верхня висота ортогнатного обличчя, визначена за даними семи черепів, відноситься до малої категорії розмірів (66,4 мм). При цьому відносна висота і ширина обличчя за верхньолицевим індексом (48,4) характеризує обличчя як широке (еуріен). До ознак, що визначають чи відповідають сплощеності лицевого відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, відносяться назомалярний і зиго-максилярні кути горизонтального профілювання [2, с. 55]. У чоловічій серії з Ратнева ці кути мають на верхньому рівні малі та помірні розміри на середньому (відповідно 138,5 і 130,9), що свідчить про добре профільоване обличчя. Глибина іклової ямки в середньому помірна. Відносно мала висота орбіт та середня їх ширина зумовлюють малий орбітний індекс, але він вказує на помірні орбіти (мезоконхія) за максило-фронтальним покажчиком. Носовий отвір чоловічої серії характеризується малою шириною та помірною висотою. У цілому, носовий індекс (47,8) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Кут випинання носа великий (29,0). Іклові ямки розвинуті помірно (-4,8). У цілому чоловіча група відноситься до великої європеоїдної раси.

Певний інтерес представляють антропологічні особливості жіночої групи (табл. 2). Серія із 5 черепів та їх уламків характеризується помірною масивністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній.

Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний великий. За індексом вибірка брахікранна (82,4). Довжина основи черепа мала, на межі з помірними розмірами. Висотно-поздовжній покажчик гіпсікранний (високі черепи), висотно-поперечний помірний (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон у межах середніх величин за світовими категоріями [2, с. 121]. Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Потилиця широка, висота її вигину середня (24,3). Обличчя ортогнатне, помірної ширини (125,8 мм) і помірної висоти (64,1 мм), сильно профільоване на рівні орбіт і передньоносової ості. Верхній лицевий індекс мезенний (51,0), вказує на помірно широке обличчя в групі. Так само можна визначити і загальнолицевий покажчик (89,5), встановлений на п'ятьох жіночих черепах (мезопрозопія).

Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія), що свідчить про середньо високі орбіти. Носовий отвір характеризується малою шириною та помірною висотою, за індексом (47,7) середньо широкий (мезорінний). Перенісся дуже високе за симотичним, і високе за дакріальним індексом. На черепах нижній край грушоподібного отвору визначено 100 % з антропінною формою. Кут виступання носа, виміряний на 5 черепах, – великий (26,2°). Це повністю корелює із загальним європеоїдним характером жіночої серії з Ратнева.

Для виявлення аналогів серед близьких до сучасності груп виконано співставлення вивченої серії з широким колом порівняльних матеріалів XVI–XVIII ст. із території Східної Європи. Як до канонічного аналізу [11, с. 212–230], так і до кластерного [11, с. 230–276] залучалися: Козіно [13, с. 433–440]; Чигирин, Київський Михайлівський монастир, Вишгород, Меджибож [19, с. 170–171; 19, с. 179–180; 19, с. 185; 20, с. 446–448]; Лютенька [12, с. 487–507], Суми XVII–XVIII ст., Київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст.; Луцьк (збірна серія) [5, с. 368–386], Жовнин [28, 119–132]; Батурин [29, 40–56]; білорусиросіяни, Себеж, Стара Ладога, українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII–XIX ст. [1, с. 311–336]; білоруси Полісся XVIII–XIX ст. [22, с. 27–28]; латиші представлені двома серіями XVII–XVIII ст., дослідженими Р. Денисовою – Леймані, Пургайлі [10, с. 36, 241–243, 249–255, 223–228] та трьома групами XVIII–XIX ст., опрацьованими В. Алексєєвим: латиші-1, латиші-2 та латиші-3 [1, с. 226–231]; молдавани представлені однією вибіркою XVII–XIX ст. – Варатік [6, с. 141–142]; Білгород [4, с. 104–120]; Ярославль [8, с. 206]; литовці [1, с. 234–235].

Використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На розташування чоловічих серій (рис. 1–2) за першим канонічним вектором (далі – КВ) приходиться 50,1 % загальної мінливості. Чоловіча група з Ратнева з великими від'ємними значеннями I КВ (-1,017), певною мірою, проявляє подібність до брахікранної вибірки Жовнино (-1,431). На розподіл чоловічих серій, за даним канонічним вектором (КВ), найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній діаметр черепної коробки, ширина і висота орбіти, носа, верхня висота обличчя (табл. 3).

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляцій I–III Канонічних векторів серед 34 чоловічих груп XIV–XV ст.

Ознака	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	**0,799**	0,353	-0,268
8. Поперечний діаметр	-0,165	0,285	**0,534**
17. Висотний діаметр *(b-br)*	-0,024	0,406	**0,686**
9. Найменша ширина лоба	0,141	**0,197**	0,137
45. Виличний діаметр	0,040	0,376	**0,413**
48. Верхня висота обличчя	**0,687**	-0,431	0,029
55. Висота носа	**0,271**	0,257	-0,201
54. Ширина носа	**0,393**	-0,203	-0,177
51. Ширина орбіти	**0,859**	0,157	0,277
52. Висота орбіти	**0,644**	0,349	-0,034
77. Назо-малярний кут	0,230	-0,371	**0,545**
∠Zmr'. Зигомаксилярний кут	-0,170	**0,332**	0,061
SS:SC. Симотичний індекс	-0,044	**-0,637**	-0,159
75(1). ∠ Кут випинання носових кісток	0,129	**0,326**	0,021
Внесок в загальну дисперсію (%)	50,153	30,789	19,058

За КВ II (30,7 % загальної дисперсії) можна відмітити подібність досліджуваної групи, що отримала додатні значення вектора (1,053), до черепів із Луцька (1,057). На розподіл серій у

координатному полі найбільше значимі виявились: симотичний індекс (від'ємні значення), кут випинання носових кісток, назомалярний кут обличчя, найменша ширина лоба.

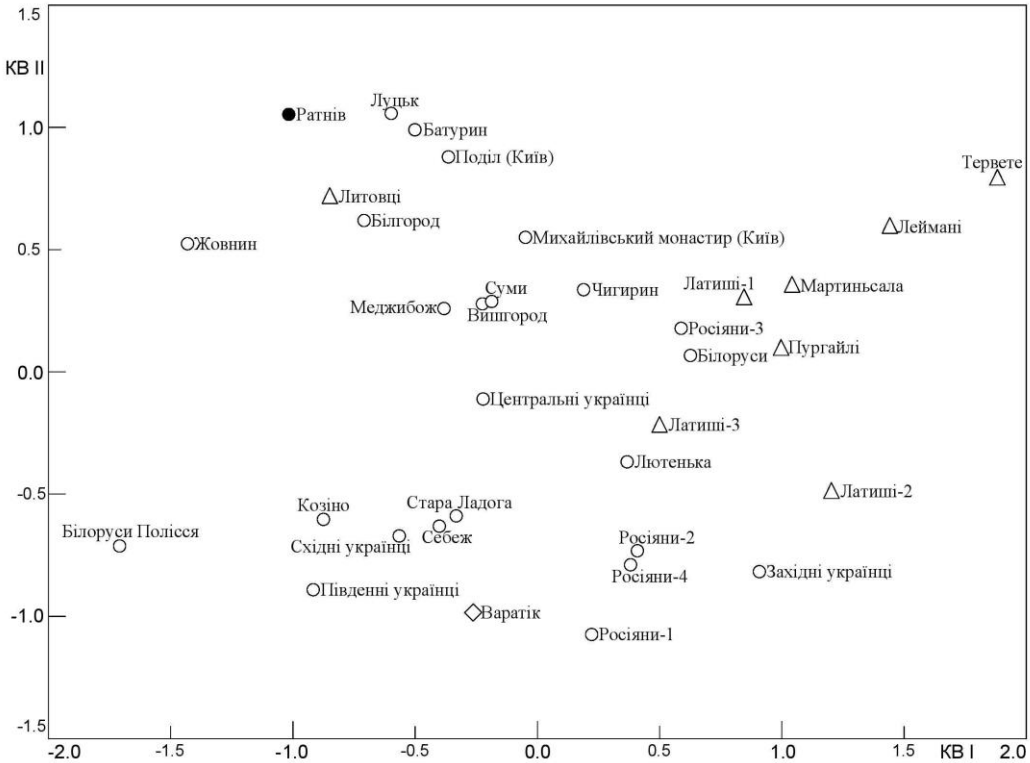

Рис. 1. Розташування 34 чоловічих серій у просторі 1 і 2 КВ: росіяни-1 (Курська губернія); росіяни-2 (південні колонії); росіяни-3 (Одеса); росіяни-4 (Орловська губернія); (латиші-1 – Дурбе; латиші-2 – західні; латиші-3 – східні латиші із Лудзи).

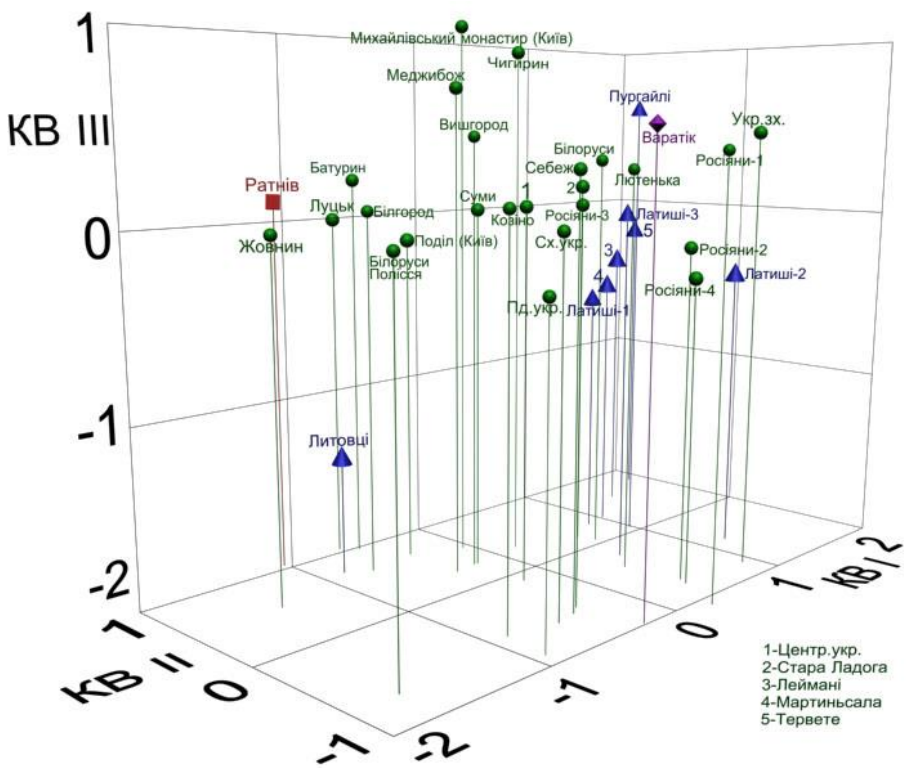

Рис. 2. Розташування 34 чоловічих серій у тривимірному просторі. 1 – Збірна вибірка центральних українців; 2 – Стара Ладога; 3 – Леймані; 4 – Мартиньсала; 5 – Тервете.

За ІІІ КВ (19 % загальної дисперсії), чоловіча вибірка з Ратнева з помірними додатними значеннями вектора (0,191) проявляє подібність до Старої Ладоги (0,190), Батурина (0,229). На розподіл серій найбільш значимі виявилися: висотній і поперечний діаметр черепної коробки, виличний діаметр, назомалярний кут обличчя з додатними значеннями вектора (табл. 3)

За кластерним багатовимірним аналізом [1, с. 230–276] при загальній дистанції (4,295) на шістнадцятому кр. кластеризації спостерігається подібність досліджуваної групи одночасно до Луцька, Батурина і Жовнина (дистанція 0,104).

На розташування жіночих серій (рис. 3) за першим КВ приходиться 54,3 % загальної мінливості (табл. 4). Жіноча вибірка з Ратнева з великими від'ємними значеннями І КВ (-1,288), певною мірою, проявляє подібність до черепів із групи Жовнино (-1,504), Юрківської (-1,088) та меншою мірою загальної групи Луцька (-1,646). На розподіл серій у координатному полі найбільш значимі виявились: поздовжній і висотний діаметр черепної коробки, верхня висота обличчя, висота і ширина орбіт, ширина носа, найменша ширина лоба з додатними значеннями, зигомаксилярний кут обличчя з від'ємними (табл. 4).

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляцій І–ІІІ Канонічних векторів серед 28 жіночих груп XIV–XV ст.

Ознака	КВ І	КВ ІІ	КВ ІІІ
1. Поздовжній діаметр	**0,568**	-0,402	0,326
8. Поперечний діаметр	-0,220	**0,405**	-0,094
17. Висотний діаметр *(b-br)*	**-0,512**	-0,097	-0,246
9. Найменша ширина лоба	**0,344**	-0,215	-0,213
45. Виличний діаметр	-0,241	**0,377**	0,064
48. Верхня висота обличчя	**0,789**	0,409	-0,081
55. Висота носа	0,105	**0,254**	0,112
54. Ширина носа	**0,428**	-0,386	-0,205
51. Ширина орбіти	**0,476**	0,396	0,425
52. Висота орбіти	**0,522**	-0,026	0,355
77. Назо-малярний кут	0,150	0,303	**-0,531**
∠Zmґ. Зигомаксилярний кут	**-0,648**	0,262	0,062
SS:SC. Симотичний індекс	0,258	-0,198	**0,548**
75(1). ∠ Кут випинання носових кісток	-0,182	**-0,359**	-0,024
Внесок в загальну дисперсію (%)	54,346	25,880	19,774

За КВ ІІ (25,8 % загальної дисперсії) можна відмітити подібність досліджуваної групи, що отримала помірні від'ємні значення вектора (-0,102), до серії Жовнино (-0,108), Себежа (-0,106) та, певною мірою, західних латишів (-0,061). На розподіл жіночих серій за другим КВ найбільш вплинули такі краніометричні ознаки: поперечний діаметр черепної коробки, виличний діаметр, кут випинання носових кісток та висота носа.

За ІІІ КВ (19,7 % загальної дисперсії) жіноча вибірка з Ратнева з додатним значеннями вектора (0,714) проявляє подібність до черепів із Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (-0,639), західних латишів (0,802) та, певною мірою, черепів із Луцька (0,589). На розподіл серій, за даним КВ, найбільш значимі виявилися дві ознаки: симотичний індекс і назомалярний кут обличчя.

За даними кластерного аналізу, при загальній дистанції в багатовимірному аналізі (3,655) жіноча вибірка тільки на тринадцятому кр. кластеризації наближається до вибірки з Жовнино (дистанція 0,081).

У зв'язку з малою кількістю черепів, а також враховуючи те, що археологічні роботи можуть бути відновлені в наступних роках, висновки можна вважати попередніми.

На 14 жіночих і чоловічих черепах XIV–XV ст. враховувались шість краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі – ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ); задньовиличний шов (далі – ЗВШ); підорбітний візерунок типу ІІ (далі – ПОВ-ІІ); надорбітні отвори (далі – НО); потиличний індекс (далі – ПІ). Чоловічі та жіночі черепи розглядаються спільно, що дає підстави поділити серію на дві частини за століттям. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-ІІ, ІППШ та НО дані складалися без урахування статі, для КВШ вираховувалися півсуми чоловічих та жіночих значень. Частоти ознак аналізованих двох груп подані у таблиці 5.

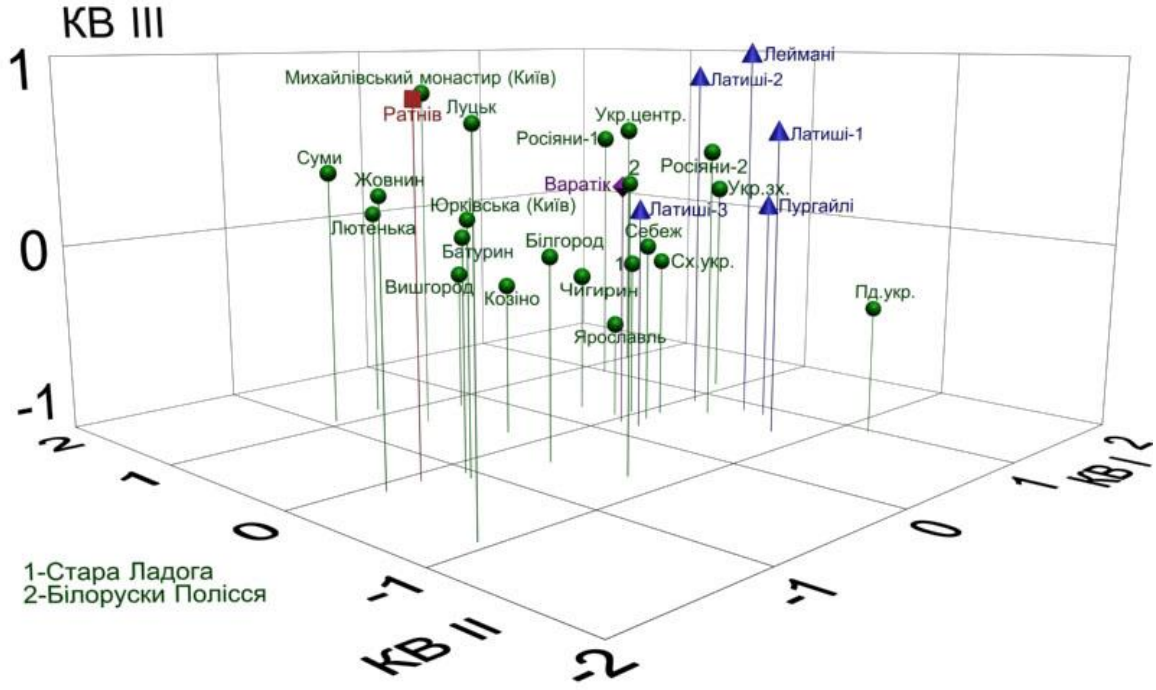

Рис. 3. Розташування 28 жіночих серій у тривимірному просторі. 1 – Юрківська (Київ); 2 – білоруски Полісся.

Таблиця 5

Частоти краніоскопічних ознак в краніологічній серії XIV–XV ст. Ратнів та порівняльні дані з Західної України (%)

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Ратнів	XIV–XV	28,0 (27)	61,1 (18)	0,0 (24)	59,9 (51)	70,8 (24)	17,8 (28)
2.	Луцьке Братство	XVII–XIX	3,1 (61)	46,4 (28)	0,0 (35)	45,0 (93)	42,5 (40)	29,4 (68)
3.	Луцьк-2. (Костел Римо-Католицький)	XVII–XX	6,6 (45)	51,3 (37)	4,7 (42)	54,4 (88)	61,5 (39)	30,3 (56)
4.	Гай (Ковельський район) Польське село	XX (1943 рік)	17,6 (46)	45,9 (37)	0 (43)	49,7 (84)	83,7 (43)	21,5 (51)
5.	Поляки**	XVIII	26,4 (32)	61,9 (42)	10 (50)	28,2 (102)	62,2 (45)	24,7 (47)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – під орбітний візирунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказано загальну кількість спостережень. ** Величини вирахувані д.і.н. О. Козінцевим.

Потиличний індекс (ПІ) із могильника Ратнева за відсотковою часткою підвищений, але слід відзначити, що на сьогодні кількість черепів мала і тому цей результат можна вважати попереднім, особливо це стосується ПІ; ЗВШ на черепах досліджуваної групи відсутній, що вказує на її європеоїдність; КВШ загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів [15, с. 55]. Отже, збірна серія з чоловічих і жіночих черепів виявилась з великим показником КВШ (59,9 %); частота ПОВ-II на черепах із Ратнева також висока – 61,1 %, що ймовірно свідчить про належність групи до північних європеоїдів; ІППШ – високий (70,8 %). Оскільки незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % [15, с. 110], можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається у європеоїдні покажчики за цією ознакою; НО [23, с. 119–128] на черепах із Ратнева низькі, що вказує на західний вектор зв’язків цієї групи людей (таблиця 6).

Таблиця 6

Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 19 груп (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	**0,878**	-0,170	-0,156
КВШ	0,283	**0,705**	-0,262
ЗВШ	0,363	0,227	**0,669**
ПОВ-II	0,491	**-0,679**	-0,347
ІППШ	**0,495**	0,485	0,151
НО	0,092	-0,430	**0,703**
Власне число	**1,479**	1,459	1,176
Частка загальної мінливості (%)	24,646	24,313	19,606

Для порівняння груп, за дискретно-варіюючими ознаками, використовувалися комп'ютерні програми, створені Б. та О. Козінцевими у 1991 р. Метод головних компонент (далі – ГК), одна із моделей факторного аналізу [11, с. 76–117]. Аналіз здійснювався за допомогою статистичної програми PCCOMP, яка проводить повний аналіз головних компонент та вирішує зворотне факторне завдання, а саме знаходить значення кожного компонента для відповідного об'єкта. Програма PCDENDU виконує кластерний аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парно-груповим методом [11, с. 230–276]. Дендрограми малювалися окремо за результатами аналізу методу головних компонент, із використанням координати центроїдів двох перших векторів. Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани з метою стабілізації дисперсії проводились завдяки застосуванню авторської комп'ютерної програми, яка була написана в 1996 р. антропологом А. Громовим. Результати аналізу подані у таблиці 6.

На першу полярну ГК приходиться фактично 24,6 % загальної дисперсії (табл. 6). Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК I припали на такі ознаки: ПІ та ІППШ. Вони і роз'єднують серії за цією компонентою. Досліджувана серія за рахунок великих додатних значень першої компоненти (1,087) більше подібна до збірної української групи (1,310), куди належать черепи з Волині, а також до польської вибірки (0,882).

На другу ГК, відповідно, приходиться 24,3 % загальної дисперсії. Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК II припали на такі ознаки: КВШ і ПОВ-II. Досліджувана серія знов отримала додатні значення головної компоненти (0,612). Найближчими за II ГК, як і за даними краніометрії, опиняються групи Жовнина (0,697) і Батурина (0,528).

На третю ГК приходиться 19,6 % загальної дисперсії. Ратнів отримує великі від'ємні значення ГК (-3,037). Дуже слабку подібність можна відмітити тільки з Луцькою збірною вибіркою (-1,390).

Отже, чоловіча краніологічна серія XIV–XV ст. характеризується брахікранією, помірно високою черепною коробкою. Обличчя ортогнатне, широке, добре профільоване. Орбіти і ніс помірні. Кут випинання носа великий.

Жіноча краніологічна серія характеризується брахікранією. Довжина основи черепа мала. Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Потилиця широка, висота її вигину середня. Обличчя ортогнатне, помірної ширини і помірної висоти, сильно профільоване. Орбіти помірно високі. Ніс середньо широкий. Перенісся дуже високе. Кут його виступання – великий.

Згідно із даними краніометрії, при співставленні досліджуваних груп методом багатовимірного канонічного аналізу у тривимірному просторі, простежується зв'язок чоловічої вибірки з Ратнева – до черепів із Жовнина, Луцька і Батурина. У свою чергу, жіноча вибірка проявляє статистичну подібність до черепів із Луцька, Жовнина та, меншою мірою, Києва.

За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, специфічними для досліджуваної вибірки виявились порівняно низькі частоти надорбітних отворів, що вказує на західний вектор зв'язків цієї групи людей.

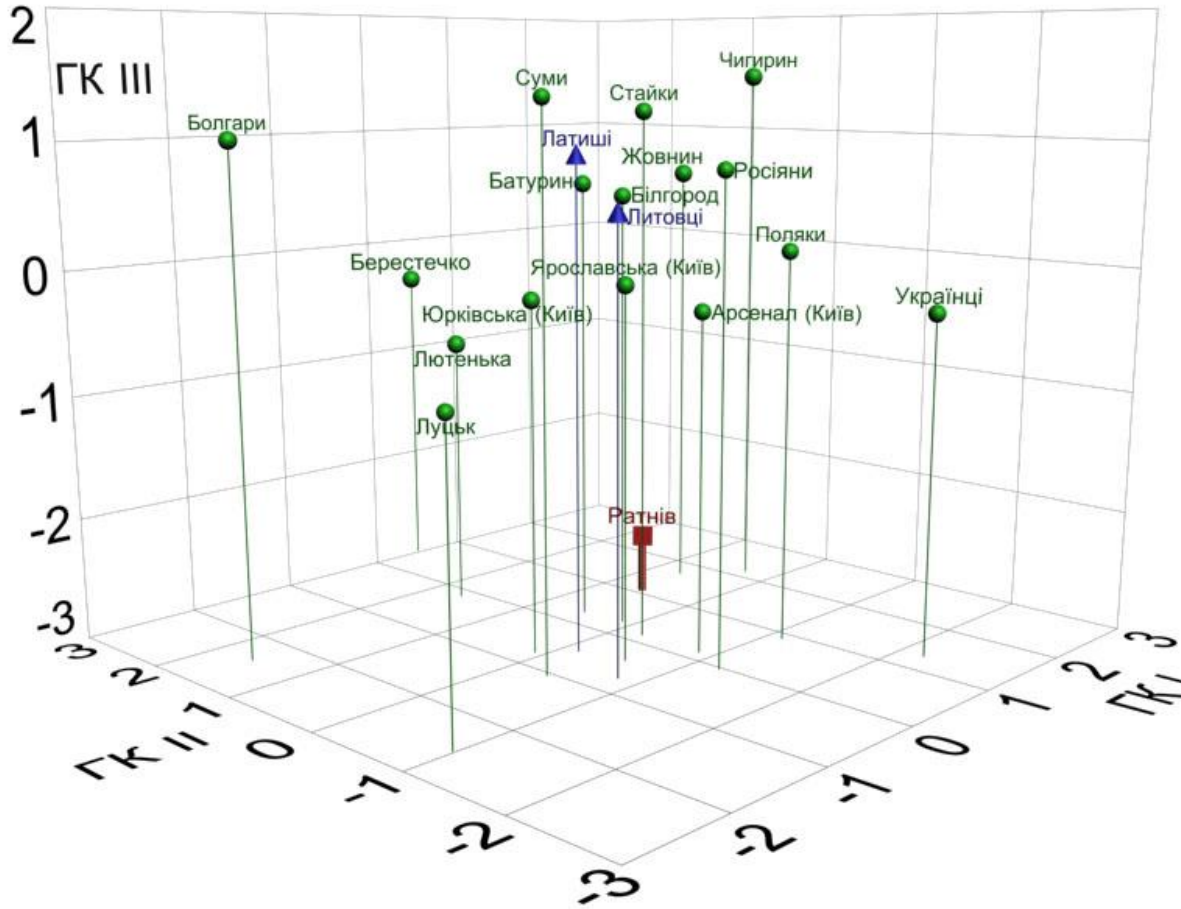

Рис. 4. Результати аналізу ГК. Співставлення 19 груп (чоловіки і жінки) у тривимірному просторі.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П. Избранное / В. П. Алексеев. – М.: Наука, 2008. – Т. 4. – 343 с. 2. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с. 3. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян / Т. И. Алексеева. – М.: Издательство МГУ, 1973. – 330 с. 4. Безбородых В. И. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. / В. И. Безбородых, Ю. В. Долженко // Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты. – Санкт-Пет., 2014. – С. 104–120. 5. Долженко Ю. Краніологія населення Луцька XVII–XX ст. / Ю. В. Долженко, Ю. М. Мазурик // Український історичний збірник. – Вип. 18. – К., 2015. – С. 368–386. 6. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с. 7. Вовк Х. К. Студії з Української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К., 1995. – 336 с. 8. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М., 2011. – Вып. 19. – С. 202–216. 9. Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита / И. И. Гохман. – М., 1966. – 196 с. 10. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р. Я. Денисова. – Рига, 1977. – 360 с. 11. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, 2008. – 332 с. 12. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька / Ю. В. Долженко // Проблеми дослідження пам’яток археології східної України (пам’яті С. Н. Братченка). – Луганськ, 2012. – С. 487–507. 13. Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа / А. А. Евтеев // Археология Подмосковья. Материалы научного семинара. – М. – Вып. 7. – С.433–440. 14. Златогорський О. Є., Верба Т. В. Розкопки на ново виявленій пам’ятці в с. Ратнів. Науковий звіт 2015 р. (у друці). 15. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека / А. Г. Козинцев. – Л., 1988. –165 с. 16. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация / А. Г. Козинцев // Советская этнография. –1987. – Вып. 2.

– С. 12–31. 17. Кондукторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы / Т. С. Кондукторова. – М., 1973. – 127 с. 18. Рогинський Я. Я. Антропология / Я. Я. Рогинський, М. Г. Левин. – М., 1987. – 528 с. 19. Рудич Т. О. Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропології 2014 / Т. О. Рудич. – К., 2014. – 298 с. 20. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з Меджибожа / Рудич Т. О., Толкачев Ю. І. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ-Запоріжжя, 2006. – С. 446–448. 21. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект / С. П. Сегеда. – К., 2001. – 178 с. 22. Тегако Л. И. Антропология Белорусского Полесья / Л. И Тегако, А. И. Микулич, И. И. Саливон. – Минск: Наука и техника, 1978. –158 с. 23. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека / Т. В. Томашевич // Вопросы fнтропологии. – Вып. 80. – 1988. – С. 119–128. 24. Brothwell D.R. Digging up bones / D. R Brothwell. – London: 1972. – 194 p. 25. Bushkowitsch W. J. Crania ucrainika, r. 1 / W. J. Bushkowitsch // Український медичний архів. – Харків, 1927. – Ч. І. – № 2–3. 26. Bushkowitsch W. J. Crania ucrainika / W. J. Bushkowitsch // Український медичний архів. – Одеса, 1928. – Ч. ІІ. 27. Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential craniological technique / L.H.D. Buxton, G.D. Morant. – J. Roy. Anthrop. Inst.: 1933. – V. 63. – P. 19–47. 28. Dolzhenko Yu. V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial / Yu. V. Dolzhenko // Modern Science –Moderni vĕda. – Praha. – Česke Republika, Nemoros. – 2014. – № 4. – С. 119–132. 29. Dolzhenko Yu. V. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17–18 centuries / Yu. V. Dolzhenko // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 6. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 18 (21). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2014. – С. 40–56. 30. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage / R. Martin. – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s. 31. Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile / H. V. Vallois // L'Ànthropologie. – 1937. – 47. – P. 499–532.

Юрий Долженко, Алексей Златогорский

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ XIV–XV ВВ. ИЗ РАСКОПОК В С. РАТНИВ

В статье проанализированы останки людей, похороненных в с. Ратнив в XIV–XV вв. Проведен сравнительный анализ морфологических комплексов данной выборки преимущественно с населением Восточной Европы XVI–XX вв. Определено, что, по данным краниометрии, прослеживается связь мужской исследуемой выборки с такими группами, как Луцк и Батурин. Женская группа из Ратнива, по данным краниометрии, статистически близка к серии Среднего Поднепровья – Жовнино. По дискретно-варьируемым признакам, где мужчины и женщины рассматривались вместе, специфическими для исследуемой выборки оказались сравнительно низкие частоты надорбитных отверстий, что указывает на западный вектор связей данной группы людей.

Ключевые слова: краниология, антропология, история, Ратнив, археология.

Yuriy Dolzhenko, Oleksiy Zlatohorsky

XIV–XV CENTURIES' ANTHROPOLOGICAL MATERIALS FROM EXCAVATION IN THE VILLAGE OF RATNIV

In the article, buried in the village of Ratniv in XIV–XV centuries remains of people have been analyzed. The contrastive analysis of the given group's morphological complexes has been conducted mainly with the population of XVI–XX cent. Europe. It has been denoted that after craniometrical data the connection between studied male sample and such groups as Lutsk and Baturyn can be seen. According to the craniometrical data female group from Ratniv is statistically close to the series of Middle Dnieper – Zhovnyno. After discrete-varying features when male and females have been examined together, specific for the studied sample have appeared relatively low frequencies of orbital holes that indicates on the western vector of connections of the given group of people.

Key words: craniology, anthropology, history, Ratniv, archeology.